

Türkiye’de Askerî Vesayet’in Yükseliş ve Düşüşü: İslâmcılık Kürtçülük ve Komünizm Korkuları

AHMET T. KURU¹

Siyaset, üzerinde askerî vesayet demokrasinin yerleşmesi önündeki temel engellerden biridir.² Türkiye’de siyasetçiler on yıllar boyunca güçlerini subaylarla paylaşmak zorunda kaldı. 1980’e kadar Türkiye, demokratikleşme önündeki askerî engeller açısından, diğer üç Güney Avrupa ülkesi; Yunanistan, Portekiz ve İspanya’ya benzemektedir.³ Freedom House’a göre, 1975’te Türkiye kısmen özgür statüsünden özgür statüsüne geçerek 42 özgür ülkeden biri haline gelirken Yunanistan’ın statüsü özgür olmayandan özgüre, Portekiz ile İspanya’nın konumları ise özgür olmayandan kısmen özgüre dönüştü. Yu-

- 1 Yazar faydalı yorumları için Şaban Kardeş, İhsan Dağı, Alfred Stepan, Ergun Özbudun, Şükrü Hanioglu, Ziya Öniş, Berna Turam, Şener Aktürk, Senem Aslan, Etga Uğur, Zeki Sarıgil, Mustafa Gökçek, David Stevens, Turan Kayaoğlu, Sinem Gürbey, Menderes Çınar, Hootan Shambayati, Güneş Tezcür, Cihan Tuğal ve Mehmet Gürses’e teşekkür etmektedir.
- 2 Juan Linz ve Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1996, s. 3. Steven Levitsky ve Lucan A. Way’a göre, demokrasinin ““usule ait, asgari’ tanımlı dahi... dört temel nitelik içerir: (1) serbest, adil ve rekabetçi seçimler; (2) tüm vatandaşların oy verebilmesi; (3) ifade ve basın özgürlüğü ile örgütlenme özgürlüğü başta olmak üzere hürriyetlerin korunması; ve (4) seçilmiş görevlilerin yönetme gücünü kısıtlayan, seçilmemiş (ordu, monarşi veya dinî gruplar gibi) ‘vesayet’ güçlerinin yokluğu.” *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*, Cambridge University Press, New York, 2010, s. 5-6 (vurgu eklenmiştir).
- 3 Guillermo O’Donnell, Philippe C. Schmitter ve Laurence Whitehead der., *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1986. İspanya için bkz. Narcis Serra, *The Military Transition: Democratic Reform of the Armed Forces*, Cambridge University Press, New York, 2010. Yunanistan için bkz. Yaprak Gürsoy, “Civilian Support and Military Unity in the Outcome of Turkish and Greek Interventions”, *Journal of Political and Military Sociology*, cilt 27, no. 1, 2009, s. 47-75.

nanistan bu tarihten beri özgür sıfatını taşıırken; Portekiz 1977'den, İspanya ise 1978'den günümüze özgür olarak değerlendirilmektedir. Türkiye ise 1980 askerî darbesi ile kısmen özgür kategorisine indirilmiş ve 30 yıl boyunca bu şekilde anılmaya devam etmiştir.⁴ Darbeler ve günlük hayatta bile gözlemlenebilen siyasete asker müdahalesi Türk demokrasisinin yerleşmemesinin başlıca sebebidir.

Türkiye'de demokratik olarak seçilmiş tüm başbakanlar, askerî müdahalenin çeşitli dereceleriyle mücadele etmiştir. 1960 darbesinin ardından Adnan Menderes asılmış, 1971 ve 1980 darbeleri sonucunda Süleyman Demirel görevi bırakmak zorunda kalmış ve 1997'deki "yumuşak" darbenin sonucunda Necmettin Erbakan istifa etmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), özellikle başbakanlığının ilk döneminde, Tayyip Erdoğan'a da sık sık meydan okumuştur.

Türkiye'de demokratik yollarla seçilmiş politikacıların otoritesini sürekli olarak zayıflatan generallerin gücünün kaynağı neydi? Bu bölümde, orduya ihtiyacı olan siyasî güç ve cesareti sağlamış olan toplumun bazı kesimleri; bilhassa da yargı, siyasî partiler ve medyadaki ideolojik müttefikleri tartışılacaktır.⁵ Bu etkili sivil müttefikler algıladıkları "İslâmcı/mürteci", "Kürtçü" ve "komünist" tehditler karşısında dışlayıcı laiklik,⁶ Türk milliyetçiliği⁷ ve anti-komünizm gibi ideolojilere⁸ sarılmışlardır. Ordunun siyasî vesayeti bu tehditlere karşı en etkili bir yol olarak görülmüştür. Ancak bu, Türk ordusunun sivillerin isteği sonucu olarak siyasete mecburen ve kerhen müdahale ettiği anlamına gelmez; aksine TSK, bu üç tehdit algısını müttefiklerini sürekli tetikte tutmak ve kendi siyasî rolünü haklı çıkarmak için kullanmıştır. Bu analiz, yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunca TSK'nın bir on yıldan diğ-

4 Freedom House, "Freedom in the World: Comparative and Historical Data 2007", Ocak 2009, <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?>, s. 439.

5 TSK'ya destek veren bir diğer aktör olarak sivil toplum kuruluşları Ümit Cizre'nin makalesinde ele alınmaktadır (bu kitabın 5. bölümü). Ayrıca bkz. Ümit Cizre, "Ideology, Context, and Interest: The Turkish Military", *Turkey in the Modern World* içinde, der. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, New York, 2008.

6 "Dışlayıcı laiklik" devletin dini kamusal alandan dışlayan bir rol oynamasını gerektirmektedir. Bunun tam zıddı olan "pasif laiklik" ise devletin dinin kamusal görünürlüğüne izin veren pasif bir rol oynamasını talep eder. Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 11-14; Türkçesi: *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, 13-18.

7 Türk milliyetçiliğinin burada kastedilen tipi Kürtleri asimile etme eğilimindedir.

8 Anti-komünizm, komünist ekonomiye karşı olan kapitalizmden, komünist materyalizme karşı olan dini muhafazakârlığa kadar birkaç ideolojik pozisyonun karışımıydı.

rine vurguları değişen ideolojik müttefiklerini ele almaktadır. Bu nedenle ideolojik kutuplaşma, sadece iki sosyal blok arasında gerçekleşmemiştir. Örneğin birçok muhafazakâr Müslüman Türk, komünist ideoloji ve Kürt milliyetçiliği korkusundan dolayı ordunun siyasî etkisini desteklemiştir. Ancak, TSK’nın asıl destekçisi dışlayıcı laiklik, Türk milliyetçiliği ve anti-komünizmin üçünü birden savunan seçkinler olmuştur.

Türk ordusunun siyasî etkisi son zamanlarda zayıflamıştır. 27 Nisan 2007’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yeni cumhurbaşkanını seçmek için oylamaların ilk turu gerçekleşti. Adalet ve Kalkınma (AK) Partisi’nden Abdullah Gül’ün cumhurbaşkanı seçilmesini önlemek için ordu, gece yarısı internet sitesinde daha sonra “e-muhtıra” diye anılacak olan bir bildiri yayınladı. Muhtıra, cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki askerî müdahaleyi haklı çıkarmayı ve “irtica” ile “Kürtçülük” tehditlerini kullanarak TSK’nın sivil müttefiklerini harekete geçirmeyi amaçlıyordu. Bu metinde laikliği yeniden yorumlama girişimleri, Kur’an okuma yarışmaları ve Peygamber’in doğum günü kutlamaları laiklik karşıtı faaliyetler içinde işaret edilmekteydi. Metinde yer alan “Cumhuriyetimizin kurucusu Ulu Önder Atatürk’ün, ‘Ne mutlu Türküm diyene!’ anlayışına karşı çıkan herkes Türkiye Cumhuriyeti’nin düşmanıdır ve öyle kalacaktır” ifadesiyle de liberaller ve Kürtler hedef alınmıştı. Ancak AK Parti hükümeti geri adım atmadı ve ordu üzerindeki otoritesini vurguladı. Dört ay sonra Gül, cumhurbaşkanı seçildi.

Başarısız e-muhtıra girişimi, Türk siyaseti üzerindeki askerî vesayetın zayıflamaya başladığını gösteriyordu. 2007’den günümüze, darbe planlarıyla ilgili çeşitli davalarda 70’in üstünde muvazzaf general ve amiral de dahil olmak üzere 300’den fazla subay tutuklandı. Eski Genelkurmay Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ da tutuklananlar arasına katıldı. Öte yandan, 2010 referandumu ile sivil mahkemelerin askerleri yargılama noktasında yetkileri artırıldı. Dahası son yıllara kadar görülmemiş bir şekilde cumhurbaşkanı ve başbakan, üst düzey askerî komutanların atamalarına müdahale etmeye başladı. Bu dönüşümler, ordunun medyada ağır eleştiriler aldığı bir döneme denk düştü.

İdeolojik müttefiklerinin devam eden desteğine rağmen TSK’nın siyasî etkisi zayıfladı. Bunun en önemli sebeplerinden biri yeni muhafazakâr elitin ekonomi, siyaset, medya ve yargıda giderek güçlenmesi ve ordu müttefikleri, dışlayıcı laik eski elitin yerine geçmesidir. İslâm yanlısı muhafazakâr politikaçılar a) eski İslâmcı söylem yerine yeni bir “muhafazakâr demokrat” söylem geliştirerek, b) Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği ve dünya ekonomisine

entegrasyonu gibi uluslararası şartlara başarılı bir şekilde adapte olarak ve c) liberal entelektüellerle zımnî bir koalisyon kurarak iktidarlarını meşrulaştırmış ve ordunun siyasete müdahalesini kısıtlamıştır.

Türk demokrasisi üzerindeki askerî vesayetinin çıkış ve inişini açıklarken makalemiz öncelikle devlet-merkezci, kültürel ve kurumsal yaklaşımlara dayalı alternatif açıklamaları inceleyecektir. Daha sonra, ideolojik müttefiklerin TSK'nın siyasî konumu üzerindeki hayati rolüne dayalı kendi açıklamasını detaylandıracaktır. Son olarak da 2007'den sonra ordunun siyasî etkinliğinin azalmasındaki başlıca nedenleri inceleyecektir.

ALTERNATİFLER: GÜÇLÜ DEVLET ASKERÎ KÜLTÜR VEYA KURUMSAL İMTİYAZLAR

Devlet-Merkezci Yaklaşım: Güçlü Devleti Temsil Eden TSK

Devlet-merkezci yaklaşıma göre, Türkiye'de güçlü bir devlet ve zayıf bir toplum bulunmaktadır.⁹ Bu nedenle devleti temsil eden generaller, toplumu temsil eden siyasetçilerden daha güçlü olabilmektedir. Metin Heper, devlet-merkezci yaklaşımı destekleyen en önde gelen akademisyendir. O'na göre seçimle gelmemiş "devlet seçkinleri", özellikle de subaylar, "toplumun uzun vadeli çıkarları" üzerinde dururken, "siyasî seçkinler", bazı istisnalar dışında, "parti çıkarlarına ve muhtemelen kişisel kazançlara" öncelik vermişlerdir.¹⁰ Büyük bir ihtimalle Heper bizzat bu görüşlere inanmak yerine, sadece generallerin siyasetçileri ve kendilerini nasıl algıladıklarını göstermeye çalışmaktadır. O'nun için bu algılar, Türkiye'de neden "devlet" ile "siyaset" arasında bir kazan-kaybet oyunu" olduğunu açıklamaktadır.¹¹

Devlet-merkezci yaklaşımda üç önemli sorun söz konusudur. Birincisi, devletin gücünün nasıl ölçüldüğünün açık bir tanımı yoktur. Heper'e göre güçlü devlet, seçilmiş politikacılara baskı yapabilir ve "sivil toplumun, siyasî etkinliği olan bir varlık olarak gelişmesini engelleyebilir."¹² Ancak bu, otoriter bir devlet anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım Türk demokrasisi üzerinde

9 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Beverly, 1985, s. 16.

10 Metin Heper, "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", *Journal of International Affairs*, 54, 2000, s. 78, 81-2; ayrıca bkz. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 5-6.

11 Metin Heper, "State and Society in Turkish Political Experience", *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s* içinde, der. Metin Heper ve Ahmet Evin, Walter De Gruyter, Berlin, 1988, s. 1-2. Ayrıca bkz. Ersel Aydın, "A Paradigmatic Shift for the Turkish Generals and an End to the Coup Era in Turkey", *Middle East Journal* 63, 2009, s. 585.

12 Metin Heper, "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", *Comparative Political Studies*, 25, 1992, s. 189.

uzun süre etkin olan askerî vesayeti açıklamaz. Zira otoriterliği devletin otoriter olması ile açıklamak gibi bir totolojiye yol açar.

İkinci olarak, sosyal bilimler literatüründe geçerli diğer kriterler açısından bakıldığında Türk devleti güçlü görünmemektedir.¹³ Max Weber’e göre devlet, şiddet kullanımı üzerinde etkili bir tekel oluşturabiliyorsa güçlüdür. Halbuki Türk devletinin gerek 1970’lerin sonundaki sokak çatışmalarını önleyememesinde,¹⁴ gerekse son otuz yılda PKK’nın terör saldırılarını bitirememesinde, şiddeti tekeline alma noktasında çok da güçlü olmadığı görülmüştür.¹⁵ Siyaset bilimi literatüründe devlet olmanın bir diğer ölçütü vergi toplama dır. Türk devleti vergi toplama konusunda da zayıflık arz etmektedir. 1999’dan 2005’e kadar kayıt dışı ekonominin milli gelir içindeki oranı 21 OECD ülkesinde ortalama % 16 iken Türkiye’de bu oran % 33 olmuştur.¹⁶ Kayıt altındaki işlemlerden vergi toplama konusunda bile Türk maliyesi başarılı olamamış ve yüksek oranda vergi kaçığının önüne geçememiştir – ki bu oranlar örnek üç yılda şu şekildedir: 2005 (% 10), 2006 (% 8) ve 2007 (% 10).¹⁷

Üçüncü olarak, devlet-merkezci yaklaşım generalleri ulusal çıkarların savunucuları olarak tanımlayarak onları fazlasıyla idealize ederken, siyasetçileri kendi çıkarları peşinde göstermektedir. Halbuki, Türk Silahlı Kuvvetleri Yardımlaşma Kurumu (OYAK) bile bu yaklaşımın sorunlu olduğunu ortaya koymak için yeterli olacaktır. OYAK, çeşitli vergilerden muaf olma gibi avantajları kullanarak 20.000 çalışan ve bir milyar doları aşan yıllık kârı ile Türkiye’nin en büyük holdinglerinden biri haline gelmiştir.¹⁸ 2007’de bankasını 2.7

13 Dünya Bankası altı gösterge üzerinden 207 devleti 0’dan (en kötü yönetim) 100’e (en iyi yönetim) kadar sıralamaktadır. Türkiye’nin düşük sıralamaları devletin gücüyle ilgili soruları arttırmaktadır: Şiddetin Olmaması (21), Halka Hesap Verilmesi (42), Hukukun Üstünlüğü (53), Yolsuzluğun Önlenmesi (59), Yönetim Kalitesi (60) ve Siyasi İstikrar ve Etkili Yönetim (64). The World Bank Institute, “Worldwide Governance Indicators 2007”, Kasım 2008, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/resources.htm>

14 1970’lerin sonlarına doğru Türkiye’de sağcılar ve solcular arasında yaşanan sokak çatışmaları, 5.241 kişinin ölümüne, 14.152 kişinin de yaralanmasına yol açtı. Verinin alıntılıandığı yer: Kenan Evren, *T. C. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Söylev ve Demeçleri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 24.

15 1984’ten 2008’e kadar Türk ordusu ve PKK arasındaki çatışmalar; 5.660 sivilin, 4.937 ordu mensubunun, 1.545 polisin ile köy korucusunun ve 32.000 PKK’lının ölümüyle sonuçlandı. Verinin alıntılıandığı yer: General İlker Başbuğ’un verdiği röportaj, “Cezaevi Ziyareti Bir Vefa Borcudur”, *Vatan*, 17 Eylül 2008.

16 Friedrich Schneider, “Shadow Economies and Corruption all over the World”, *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 1, 2007, s. 20, 37.

17 Resmi verinin alıntılıandığı yerler: “10.3 Milyar YTL’lik Vergi Tahsil Edilemedi”, *Sabah*, 3 Şubat 2006; “Beyan Edilen Verginin Yüzde 8’i Tahsil Edilemedi”, *Hürriyet*, 9 Şubat 2007; “Verginin Yüzde 10’luk Bölümü Tahsil Edilemedi”, *Takvim*, 26 Ocak 2008.

18 OYAK finans, sigorta, otomotiv, petrol, çimento, inşaat, seyahat ve gıda endüstrileri işletmekte-

milyar dolara ING Bank'a satmıştır. “OYAK'ın ekonomik faaliyetlerinin, bırakın milli iktisadi kalkınmayı, askerî sanayi açısından kendi kendimize yeterliliğe hizmet ettiği bile söylenemez. ... [OYAK] kelimenin tam anlamıyla kâr odaklıdır.”¹⁹ OYAK'a zorunlu aidat ödemiş emekli astsubaylar bile, yüksek rütbeli subayların özel çıkarlarını temsil ettiği için OYAK'ı eleştirmiş ve konuyu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşımayı gündeme getirmişlerdir.²⁰

Devlet-merkezci yaklaşımı benimseyen akademisyenlere göre, Türk ordusu “her zaman demokrasiye saygılı olmuştur.”²¹ Bu nedenle Türkiye'deki askerî darbeler, politikacıların “akılcı demokrasiden uzaklaşmaları” sonucunda ve generaller için “siyasetçilerin ‘döküntülerini toparlamak’ adına bir yol” olarak görülmüştür.²² Bu akademisyenler, 2007 sonrası askerin siyasi nüfuzunun düşüşünün de komuta kademesine rağmen olmadığını, aksine onların demokratlığının bir neticesi olduğunu genellikle iddia etmektedirler. 2002'den 2010'a kadar görev yapan üç genelkurmay başkanının bilinçli olarak demokratik rejim üzerindeki askerî vesayeti bitirmeye çalıştığını savunurlar.²³

Bu yaklaşıma haklı olarak karşı çıkan akademisyenler ise Türk ordusunun darbelerden sonra demokrasiye hürmeten değil, aksine “iktidarda olmadan yönetmek” fikrini temel alan bir strateji doğrultusunda, yani siyasî sorumluluk almaksızın siyaseti yönlendirebilme amacıyla seçimlere geçit verdiklerini vurgulamaktadırlar.²⁴ 2007 sonrası sivilleşme süreci ile üç genelkurmay başkanının sözde demokratlığı arasında bir bağ söz konusu değildir. Üçü içinde sadece Orgeneral Hilmi Özkök (2002-2006) sivilleşme sürecine olumlu katkıda bulunmuş ve bu yüzden müdahaleci generaller ile militarist gazetecilerin tepkisini çekmiştir.²⁵ Orgeneral Yaşar Büyükanıt (2006-2008) ve Orgeneral İlker Başbuğ (2008-2010) ise ordunun siyaset üstünde vesayetini koruması adına çalışmışlardır. Büyükanıt, “e-muhtıra” teşebbüsünde bu

dir. OYAK'ın tepe yöneticisi Coşkun Ulusoy'un röportajı, ‘Our Target Is YTL 34 Billion in 2015’, *Capital*, 1 Haziran 2007, s. 282-3.

19 Taha Parla, “Mercantile Militarism in Turkey, 1960-1998”, *New Perspectives on Turkey*, 19, 1998, s. 31.

20 Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim, Ankara, 2004.

21 Metin Heper, “Civil-Military Relations in Turkey: Towards a Liberal Model?”, *Turkish Studies*, 9, 2011, s. 241.

22 Metin Heper ve Aylin Güney, “The Military and Democracy in the Third Turkish Republic”, *Armed Forces and Society*, 22, 1996, s. 620.

23 Aydın, “A Paradigmatic Shift”, s. 591-4; Heper, “Civil-Military Relations.”

24 Steven A. Cook, *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2007.

25 “Dört Yıldızlı Tepki”, *Milliyet*, 24 Mayıs 2003; “İrtica ile Mücadele İçin Daha İyisi Gelmeliydi”, *Hürriyet*, 11 Mart 2008.

lunmuş; Hamas ve Kuzey Irak’taki Kürt yönetimi ile Türkiye’nin ilişkileri gibi konularda Başbakan Erdoğan’a muhalefet ederek alternatif bir siyasî gündem izlemiştir.²⁶ Başbuğ ise subaylara açılan davaların tazyikiyle siyasî konulara bu denli girmeye fırsat bulamamış, fakat davalar konusunda yargıya müdahaleden de uzak kalmamıştır. Kısacası, 2007 sonrasında TSK’nın siyasî gücünün zayıflaması, askerî hiyerarşinin bu yöndeki iradesinden dolayı değil, aksine zıt yöndeki iradesine rağmen gerçekleşmiştir.

Kültürelci Yaklaşım: “Ordu-Millet”

Kültürelci bakış açısı, ordunun siyasî etkinliğini Türklerin militarist bir kültürü olduğu iddiası ile açıklamaya çalışır. Bu yaklaşımın bir yansıması da Türkleri bir “ordu-millet” olarak tanımlamaktır. Tarihi açıdan, kültürelci yaklaşımı savunanlar ordunun Kurtuluş Savaşı (1919-1922) sırasında öncü bir rol oynaması sebebiyle Türkiye’de benzersiz bir konumda olduğunu öne sürmektedirler. Ancak diğer birçok ülkede de bağımsızlık hareketlerine benzer şekilde Silahlı Kuvvetler öncülük etmiştir. Dahası Türk Kurtuluş Savaşı sırasında, merkezî ordunun oluşum sürecinde Kuva-i Milliye milisleri Batı ve Güneydoğu Anadolu’daki yerel direniş hareketlerinde önemli rol oynamıştır. Sonrasında da savaşı Ankara’daki seçilmiş meclis yönetmiştir.²⁷ Kısacası kültürelci bakışın iddia ettiği militer kültürü Türkiye’nin bağımsızlık tarihi ile desteklemek kolay değildir.

Kültürelci yaklaşımın bir diğer dayanak noktası ise Türkiye’de ordunun en güvenilir kurum olarak görüldüğü anket sonuçlarıdır. Bu konuda da üç nokta akılda tutulmalıdır. Birincisi güvenlikle doğrudan bağlantısına, kendini feda etme ile ilişkisine ve siyasî kurumlara kıyasla daha az tartışmalı olan konumuna bakıldığında ordu, yalnızca Türkiye’de değil dünyanın hemen her ülkesinde en güvenilir kurumdur.²⁸ İkincisi, TSK’ya yönelik güven duygusu, bir milletin kültürünü yansıtmak yerine genel olarak güvenlik koşullarına bağlıdır.²⁹ Örneğin, 11 Eylül terörist saldırısı ve Afganistan ve Irak işgalleri ile beraber, orduya güven duyan Amerikalıların yüzdesi

26 Gareth Jenkins, *Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics*, Adelphi Papers, no. 337, 2001, s. 6.

27 Ahmet Demirel’e göre, Kurtuluş Savaşı sırasında Birinci Meclis’te etkili bir muhalefet ve demokratik tartışmalar söz konusuydu. *Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim, İstanbul, 1994, s. 614.

28 Gallup International, “Trust Will Be the Challenge of 2003: The Voice of the People Survey 2002”, Mart 2009, <http://www.voice-of-the-people.net/>.

29 Giuseppe Caforio, “The Military Profession, Public Trust, and Public Interest”, *Connections: The Quarterly Journal*, 7, 2008, s. 95-109.

2001'de % 66 iken 2003'te % 82'ye yükselmiştir (2007'de ise tekrar % 71'e düşmüştür).³⁰ Çok yakın zamanlara kadar³¹ Türk toplumunun orduya duyduğu güvenin yüksek seviyelerde olması, PKK'ya karşı mücadele ile Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya'daki komşularda patlak veren çatışmalar dahil olmak üzere çeşitli sebeplerle açıklanabilir. Güvensiz bir coğrafya, genellikle insanların güvenliği ön planda tutmasına ve orduyu daha fazla önemsemesine yol açmaktadır.

Üçüncü ve son nokta olarak, Türk halkının orduya olan güveni onun siyasi rolünü aynı derecede onayladığı anlamına gelmez. TSK'nın siyasi rolüne desteğin Kemalist kesimde en yüksek olduğu 2007 yılında bile "Ülkenin sorunlarını bazen seçilmiş siyasetçiler yerine askerî rejimin çözmesi fikri doğru mudur?" sorusuna evet diyenlerin oranı % 23'te kalırken, hayır cevabını verenler % 64'ü oluşturmuştur.³² Aşağıda açıklanacağı üzere askerî müdahaleyi destekleyenler bile bunu Türk kültürünün tabii bir sonucu olarak değil, aksine ideolojik endişeleri nedeniyle yapmaktadırlar. Toplumun ordunun siyasi rolüne genel olarak olumlu bakmaması seçimlerde de gözlemlenebilmektedir. Adnan Menderes'den Turgut Özal'a, oradan da Tayyip Erdoğan'a kadar uzun yıllar boyu, toplumunun büyük çoğunluğu, seçimlerde genellikle generallerin tercih etmedikleri partilere oy vermiştir.³³ Bir karşılaştırma örneği olarak İsrail'de emekli subay olmak siyasiler için bir avantaj sayılabilir ki subay kökenli olarak seçilmiş birçok İsrail başbakanı mevcuttur; Türkiye'de ise aksine subay kökenliler seçimlerde nadiren başarı gösterirler.³⁴

Ayşe Gül Altınay'ın haklı olarak vurguladığı gibi, Türklerin ordu-millet olarak tasviri bir efsanedir.³⁵ Bu efsanenin oluşmasında eğitim ve mecburi askerlik gibi kurumlar rol oynamıştır. Ocak 2012 tarihinde iptal edilene kadar

³⁰ "Military Tops Public Confidence List in New Gallup", 3 Haziran 2005, <http://www.defenselink.mil/news/newsarticle.aspx?id=16496>; "Confidence in Congress: Lowest Ever for Any U.S. Institution", 20 Haziran, 2008, <http://www.gallup.com/poll/108142/Confidence-Congress-Lowest-Ever-Any-US-Institution.aspx>.

³¹ "Military in Turkey Elicits Highest Levels of Public Confidence", 9 Ağustos 2007, <http://www.gallup.com/poll/28351/Military-Turkey-Elicits-Highest-Levels-Public-Confidence.aspx>.

³² Konda'nın 3 Kasım 2007'deki araştırması, alıntılanan yer: Tarhan Erdem, "Yeni Türkiye'yi Anlamak", Nisan 2009, <http://www.konda.com.tr/index.php?>, s. 11, 42.

³³ Türkiye'de halkın orduya güven duyması, onun dışlayıcı laikliğini de desteklediği şeklinde yorumlanmamalıdır. 2007'de en güvenilen kurum sıralamasında Türkiye'deki dinî kurumlar (% 69 ile) ordudan hemen sonra ikinci sırada gelmişlerdir. "Military in Turkey Elicits."

³⁴ Mehran Kamrava, "Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East", *Political Science Quarterly*, 115, 2000, s. 71-6.

³⁵ Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

30 yılı aşkın bir süre Türkiye’de subaylar, tüm liselerde zorunlu olan “Milli Güvenlik” dersini vermekteydiler. Ayrıca Türkiye’de tüm erkek vatandaşlar, zorunlu askerlik görevini yerine getirmekle yükümlüdür ve bu genellikle “vatan-daş ile asker, halk ile ordu arasında yakın bir kimlik ilişkisi” yaratır.³⁶ Ge-nerallerin siyasilere üstünlüğünü sağlayan bir başka husus da 2007’de *Nokta* dergisi ve ardından *Taraf* gazetesinin yayınlarına kadar kamuoyunda ordunun nadiren tenkit edilebiliyor olmasıydı. Bir başka deyişle TSK’nın siyasi kurum-lara nazaran toplumdaki güçlü imajı ve saygın konumu³⁷ Türk kültürüyle de-ğil, ordunun siyasiler kadar rahat tenkit edilemiyor olmasıydı.

2007 sonrasında ordunun azalan siyasi gücünü açıklamak, kültürelci yaklaşımın özellikle zorlandığı bir husustur. Çünkü bu yaklaşım, bazı kalıcı ve-ya en azından değişmesi zor milli özelliklere işaret eder ve hızlı dönüşümleri açıklamaya yardım etmez. 2007 sonrası dönemde, medyada liberaller ve muha-fazakârlar arasındaki koalisyon, TSK’nın kamusal eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur. Subaylar aleyhindeki çeşitli davalar, ordunun halk arasındaki güvenilirliğinin de azalmasına neden olmuştur. Sonuç olarak, kamu anketleri-ne bakıldığında 2010 yılı başında orduya duyulan güven % 63’e kadar gerile-miştir.³⁸ Bu da Türk halkının orduya karşı tutumunun militarist bir kültürün sonucunu olmadığını, aksine şartlara göre değiştiğini göstermektedir.

Özetlersek, kamuoyu anketlerinde ordunun en güvenilir kurum olarak çıkması Türk toplumunun ne militarist bir kültürü olduğunu, ne de askerın siyasete müdahalesini onayladığını yansıtır. Aksine, ordunun toplumsal pres-tijini yükselten değişik kurumsal çabalar, konjonktürel şartlar ve –sonraki bölümlerde gösterileceği gibi– ideolojik kaygılardır.

Kurumsalci Yaklaşım: TSK’nın İmtiyazları ve Özerkliği

Kurumsalci bakış açısına göre Türk ordusunun siyasî gücü kurumsal ayrıca-lıklarına³⁹ dayanmaktadır. Bu yaklaşımın belirli bir açıklama gücü vardır.⁴⁰

36 Samuel P. Huntington, “Reforming Civil-Military Relations”, *Civil-Military Relations and De-mocracy* içinde, der. Larry Diamond ve Marc F. Plattner, Johns Hopkins University Press, Balti-more, MD, 1996, s. 11.

37 Türkiye’de sivil-asker ilişkileri için bkz. Tanel Demirel, “Soldiers and Civilians in Turkey: The Di-lemma of Turkish Democracy”, *Middle Eastern Studies*, 40, 2004, s. 127-50.

38 Alıntının kaynağı: A&G’nin başkanı Adil Gür’ün röportajı, “Orduya Güven En Düşük Nokta-da”, *Taraf*, 29 Ocak 2010.

39 Alfred Stepan, *Rethinking Military Politics: Brazil and the Southern Cone*, Princeton University Press, Princeton, 1988, s. 93-102.

40 TSK’nın kurumsal imtiyazları için bkz. Ümit Cizre-Sakallıoğlu, “The Anatomy of the Turkish Mi-litary’s Political Autonomy”, *Comparative Politics*, 29, 1997, s. 151-66; Gerassimos Karabelias,

Kanun ve teamüllere dayalı imtiyazlar generallerin kurumsal olarak siyasilere karşısında konumunu güçlendirmiştir.⁴¹ Örneğin Genelkurmay başkanı, tören protokolünde en yüksek dördüncü mevkiye (Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı ve Başbakan'dan sonra) sahiptir.⁴² Öte yandan kurumsalcı yaklaşım da makalemizdeki temel soruyu tam cevaplayamamaktadır; zira ordunun imtiyazları siyasi gücünün bir sebebinden çok bir sonucu olarak gözükmektedir. TSK'nın imtiyazlarını ve seçilmişler karşısındaki özerkliğini korumasını mümkün kılan özelliğin ne olduğunu ve demokratik olarak seçilmiş meclisin bunları ortadan kaldırmakta neden başarısız olduğunu açıklamak gerekmektedir.

Ordunun kurumsal özerkliğinin önemli bir parçası askerî eğitim sistemidir. Subayların büyük çoğunluğu lise eğitimini, eğitim bakanlığından tamamen bağımsız olan, askerî yatılı okullarda alırlar.⁴³ Lisans ve lisansüstü öğrenim sunan askerî akademiler de sivil denetime tabi değildir. Subayların kariyerlerinde de sivil denetim yok denecek seviyededir. Milli savunma bakanı kendi müsteşarını bile fiilen seçecek durumda değildir. General ve amiral rütbelerine terfi ve atamalarda parlamento hiçbir rol oynamaz. Bu kararlar başbakan, milli savunma bakanı ile mevcut orgeneral ve oramirallerden (halihazırda 14 tane) oluşan Yüksek Askerî Şura (YAŞ) tarafından alınır. YAŞ'a başbakan başkanlık etse de sadece bir oy hakkı vardır. Bunun ötesinde Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının atanması dördümlü kararname ile olur. 2010 yılına kadar bu atamalarda bile siviller çok nadiren müdahalede bulunmuşlardır. 2010 ve 2011 yıllarında Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan atamalara aktif katılarak bu teamülü bozmuşlardır.⁴⁴

“Dictating the Upper Tide: Civil-Military Relations in the Post-Özal Decade, 1993-2003”, *Turkish Studies*, 9, 2008, s. 457-73.

- 41** 1971 ve 1980'de darbeleri gerçekleştiren generaller, Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun (1960 darbesini takiben kabul edilen) 35. maddesine dayanarak müdahalelerini haklı göstermeye çalıştılar. Madde şu ifadeleri içermektedir: “Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyetini kollamak ve korumaktır.” Ancak bu madde, iddia edilen darbe planları ile ilgili olarak 2007 sonrası kovuşturmayla uğrayan subayları koruyamadı.
- 42** Bir karşılaştırma örneği olarak ABD'de genelkurmay başkanı devlet protokolünde 100 senatör, 435 milletvekili, 50 vali, diğer bazı siyasiler, Yüksek Mahkeme hâkimleri ve hatta bazı sivil bürokratların arkasında çok gerilerde bir yere sahiptir. “Department of the Army Protocol Precedence List”, http://www.usma.edu/protocol/images/da_precedence.pdf (erişim tarihi: Nisan 2011).
- 43** Türkiye Genelkurmay Başkanlığı'nın internet üzerinden basın açıklamasına göre, Silahlı Kuvvetler bünyesinde 365 general/amiral, 39.975 subay, 95.824 astsubay, 65.215 profesyonel asker/jandarma, 465.197 askerlik görevini ifa eden ve 53.424 sivil memur/işçi bulunmaktadır. “Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Mevcutları Hakkında”, 21 Kasım 2011, http://www.tsk.tr/10_AR-SIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_10_Guncel/2011/guncel_53.htm
- 44** Ordu, donanma ve hava kuvvetleri komutanlarının atanabilmesi için genelkurmay başkanı tarafından önerilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle askerî atamalarda, son elli yıl içinde hükümetin ve

TSK okullarının ötesinde kendine ait misafirhaneler, restoranlar ve yaz kampları bulunması nedeniyle toplumdan belirli bir izolasyon içindedir. Bu kapalı sistem bile standart zihniyette subayların ortaya çıkmasını garanti etmemiştir. 1990’dan 2009’a kadar YAŞ, çoğunlukla irticai faaliyette buldukları suçlamasıyla 1.665 subayı ihraç etmiştir.⁴⁵ 2010’daki anayasal değişikliklere kadar YAŞ’ın ihraç kararları, anayasal olarak, askerî mahkemelerin denetiminden bile muaf tutulmuştur.

Kendi Askerî Yargıtay ve Askerî İdarî Mahkemesi bulunan ordu, mahkemeleriyle sivil yargı sisteminin dışında yer alır. Ancak Anayasa Mahkemesi’nin 11 üyesinden ikisi, bu iki yüksek askerî mahkemeden gelmektedir. Eskiden sivil mahkemeler subayları nadiren yargılarken, askerî mahkemeler sivilileri (mesela emniyet istihbarat daire başkanını) yargılayabilmiştir. Bu durum Ergenekon davasıyla fiilen, 2010 referandumuyla anayasal olarak tersine dönmüştür. TSK mali olarak da özerk bir yapı arz etmektedir. Yıllık devlet bütçesinin % 10’u kadar olan askerî ödenekler,⁴⁶ tartışma veya eleştiri olmaksızın Meclis’ten geçmiştir.⁴⁷ Cumhurbaşkanlığına bağlı olan Devlet Denetleme Kurulu, TSK’yı denetleyemez. Meclis adına kamu harcamalarını gözden geçiren en yüksek yargı organı Sayıştay da 2010 yılına kadar askerî giderleri kontrol edememekteydi.

Sayılan bu imtiyazlar, genellikle askerî darbe sonrası dönemlerde (1960-1961, 1971-1973 ve 1980-1983) yeni anayasalar ve yasalar aracılığıyla oluşturulmuştur. Meclis bu askerî ayrıcalıkları yürürlükten kaldıramamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri ordunun sivil mütteliklerinin imtiyazları kaldırma teşebbüslerine karşı çıkmalarıdır. Son zamanlarda bu mütteliklerin gücünün azalmasını takiben ordunun imtiyazları da azalmaya başlamıştır. Bu konuda yapılan yasal reformlar adına 2010 önemli bir yıl olmuştur. 2010 Şubat ayında, orduya valilik talep etmese de şehirlerde güvenlik önlemleri alma yetkisi veren EMASYA protokolleri iptal edildi. Eylül ayında ise

cumhurbaşkanının müdahalesi çok nadiren görülmüştür. Türkiye coğrafyasının yaklaşık % 90’ı ve nüfusunun üçte biri üzerinde yetkiye sahip olan jandarmanın komutanının atanabilmesi için de genelkurmay başkanı tarafından teklif edilmesi gerekmektedir.

⁴⁵ ‘19 Yılda 1.655 Subay İhraç Edildi’, *Sabah*, 4 Ağustos 2011. 2010 ve 2011’de YAŞ, herhangi bir subayı ihraç etmedi. İhraç edilen memurların çoğu, “mürteci” etiketini reddetmiş ve kendilerini dindar olarak tanımlamışlardır. Jeremy Salt, “Turkey’s Military “Democracy”, *Current History*, 98, 1999, s. 75; İskender Pala, *İki Darbe Arasında, İlginç Zamanlarda*, Kapı, İstanbul, 2010.

⁴⁶ Lale Sarıbrahimoğlu, “Türk Silahlı Kuvvetleri”, *Almanak Türkiye Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* içinde, der. Ümit Cizre, TESEV, İstanbul, 2006, s. 62.

⁴⁷ Ahmet Yıldız, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, *Almanak Türkiye Güvenlik Sektörü* içinde, der. Cizre, s. 17.

YAŞ'ın ihraç kararlarını yargı denetimine açan, askerî mahkemelerde sivillerin yargılanmasını engelleyen ve sivil mahkemelerin subayları yargılama yetkisini (darbe planlamak gibi suçları da içine alacak şekilde) genişleten bir anayasa değişikliği paketi referandum ile kabul edildi. Aralık ayında ise Sayıştay'ın yeni yasasıyla, askerî malzeme ve harcamalar onun inceleme kapsamına alındı.⁴⁸

Bir yılda gerçekleşen bu reformlar askerî ayrıcalıkların, ordunun siyasî nüfuzunun nedeni değil bir sonucu olduğunu göstermektedir. Siyasî gücü zayıflatıldığı zaman ordu, kurumsal imtiyazlarını da kaybetmeye başlamaktadır. Devlet-merkezci, kültürelci ve kurumsalcı yaklaşımların sorunlarını inceledikten sonra, yeni bölümde makalenin kendi argümanı açıklanacaktır.

FİKİR MERKEZCİ YAKLAŞIM: İDEOLOJİK KORKULAR VE İTTİFAKLAR

Bu makale, TSK'nın demokrasi üzerinde geçmişte bir vesayet kurabilmiş olmasını siviller arasındaki ideolojik müttefiklerinin desteği ile açıklamaktadır. Aynı şekilde bu vesayetin düşüşü de bu ideolojik müttefiklerin zayıflaması ile mümkün olmuştur. Bazı düşünürler ideolojiyi hâkim ekonomik sınıf tarafından gücü meşrulaştırmak için kullanılan bir araç olarak görürler.⁴⁹ Halbuki ideoloji ne sadece bir güç aracı ne de bir üstyapıdır. İdeolojiler ve maddî koşullar birbiriyle ilişkili fakat son tahlilde birbirinden farklı faktörlerdir. Fertler çoğu zaman iktisadi menfaatlerini göz önüne alarak stratejik davranabilirler; fakat menfaatlerinin ne olduğunu fikir ve ideolojileri belirler. Max Weber'in ifadesiyle, “fikirlerin şekillendirdiği dünya görüşleri, rayları değiştirip trene yön veren makaslar gibi, çıkar peşinde gidenlerin hangi güzergâhta gideceklerini belirler.”⁵⁰

İdeolojiler elit zümre tarafından formüle edilen ve genellikle bir ütopyaya atıfta bulunan tutarlı sistemli fikirlerdir. Bu nedenle ideolojilerin ulaşmaya çalıştığı “mükemmel bir dünya” ile daha karmaşık ve dağınık olan “gerçek dünya” arasında bir fark vardır. Ayrıca ideolojiler, devlet aktörleri ve toplumsal aktörler arasındaki sınırları da dönüştürür. Zira ideolojik bir

⁴⁸ Şubat 2011'de yeni bir yasa ile polisler askerlik görevinden muaf oldu. Askerî hiyerarşi, polis üzerindeki üstünlüğünü göstermek için bu reforma uzun bir süre direnç göstermiştir.

⁴⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels, “The Communist Manifesto”, *Karl Marx: Selected Writings* içinde, der. Lawrence H. Simons, Hackett Publishing, Indianapolis, IN, 1994, s. 129.

⁵⁰ Max Weber, “The Social Psychology of the World Religions”, *From Max Weber: Essays in Sociology* içinde, der. H. H. Gerth ve C. Wright Mills, Oxford University Press, New York, 1946, s. 280.

mücadelede aynı devlet kurumunun, sosyal sınıfın hatta ailenin üyeleri benimsedikleri ideolojiler üzerinden dostluk veya karşıtlık geliştirebilirler. Sivil-asker ilişkilerine odaklanan makalemiz de devlet mensubu ve sosyal aktörlerin ideolojik aidiyetler üzerinden kurdukları ittifakları ele almaktadır. Bu noktada ordunun sivil müttefiklerinin ortak bir ideolojik gündem üzerinden nasıl birlikte hareket ettiklerini ve diğer taraftan da alternatif ideolojik ittifaklar tarafından nasıl hedef alındıklarını incelemektedir.

Türkiye’de bazı sivillerin ordunun siyasi rolünü desteklemelerinin temel nedeni dışlayıcı laiklik, Türk milliyetçiliği ve anti-komünizm ideolojileri benimsemiş olmaları ve bu ideolojilere bağlı olarak da İslâmcılık, Kürtcülük ve komünizmi yakın bir tehdit olarak algılamalarıdır. Bu üç ideoloji Türkiye’de medya ve eğitim gibi yollarla yayılmıştır. Tüm ilköğretim okullarında (1-8. sınıflar) öğrenciler tarafından okunan ant, eğitiminin laik milliyetçiliği nasıl teşvik ettiğini gösteren bir örnektir:

Türküm, doğruyum, çalışkanım. İlkem; küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, milletimi özümnden çok sevmektir. Ülküm; yükselmek, ileri gitmektir. Ey Büyük Atatürk! Açtığın yolda, gösterdiğin hedefe durmadan yürüyeceğime ant içerim. Varlığım Türk varlığına armağan olsun. Ne mutlu “Türküm” diyene!

Dışlayıcı laiklik, Türk milliyetçiliği ve anti-komünizm ideolojilerini benimsemiş ve yıllardır yüksek mahkemeleri, bazı siyasî partileri ve büyük medya şirketlerini kontrol eden etkili sivil seçkinlerin verdiği destekten dolayı TSK uzun süre siyasette güçlü olmuştur. Bu elitin yanı sıra, toplumun bazı kesimleri de irtica, bölücülük ve komünizm korkularından ve bu tehditleri önlemek konusunda demokratik yollarla seçilmiş politikacılara duydukları güvensizlik nedeniyle ordunun demokrasi üzerinde vesayetini desteklemiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde siyasî elit, dışlayıcı laik ve Türk milliyetçisi politikalar uygulamıştır. Tek parti rejimi (1925-1946) sırasında ordu, bu politikalarda önemli bir rol oynamıştır. Bu politikalarda, İslâmcıları ve Kürt ayrılıkçılarını hedeflemekten öteye gitmiş; dindar Müslüman ve Kürtleri potansiyel bir tehdit olarak algılamaya kadar varmıştır. Böylece, ordu ve müttefikleri, muhafazakâr Müslümanları ve Kürtleri yabancılaştırmıştır. 1950’deki ilk demokratik seçimlerden günümüze, dışlayıcı laik partiler mecliste çoğunluğu sağlayamamışlardır. Yeterli halk desteğine sahip olamamanın sonucu olarak da dışlayıcı laiklik Türkiye’de demokrasi yerine askerî vesayete dayanmak durumunda kalmıştır.

Soğuk Savaş, Türkiye'deki ideolojik güç dengesini karmaşıklaştırdı. Soğuk Savaş'a kadar Türk eliti, dindar kitleler ve Kürt azınlık ile karşılaştırıldığında büyük ölçüde dışlayıcı laiklik ve Türk milliyetçiliği vasıtasıyla birleşmişti. Fakat 1960 ve 1970'li yıllarda sol hareketin yükselişi, anti-komünist ordu ve solcu aydınlar arasında bir anlaşmazlık yarattı. Ordu, solcu elitlerin desteğini kaybederken anti-komünist, muhafazakâr kitlelerin desteğini kazandı. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, komünist hareketler neredeyse yok oldu, bu nedenle ordunun komünizme karşı muhafazakârların desteğine artık ihtiyacı kalmamıştı. Ordu 1990'larda dışlayıcı laikliği yeniden vurgulamaya başladı ve 1997'deki "yumuşak" darbe aracılığıyla kendisi ile eski muhafazakâr müttefikleri arasına açık bir mesafe koydu.

Sivil destek olmadan, generaller ne darbe yapabilir ne de askerinin imtiyazlarını koruyabilirdi. 2003-2004'teki Avrupa Birliği (AB) reformları bu konuda önemli bir örnektir. Bu reformlardan önce, cumhurbaşkanı, başbakan ve bazı bakanların da bulunduğu Milli Güvenlik Kurulu'na (MGK), altı general hâkimdi. MGK Genel Sekreteri olarak görev yapan general, sivil bürokratlara emir verme yetkisine sahipti. 2003'te MGK'nın hükümet ve bürokrasi üzerindeki etkisini kaldırarak onu gerçek bir danışma organı haline getiren ve bir sivilin genel sekreter olarak MGK'ya atanmasını da mümkün kılan bir AB reform paketi Meclis'ten geçti. 2004'te ise başka bir AB reform paketi ile hem askerî hem de sivil yargıçların bulunduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri kaldırıldı ve Yüksek Öğretim Kurulu ile Radyo ve Televizyon Yüksek Kurulu'ndaki askerî temsilcilerin varlığına son verildi.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Doğan ve Sabah medya grubu gibi ordunun bazı önemli müttefikleri, üç ana nedenden dolayı bu reformları desteklemiştir. Birincisi, 1997-2002 yılları arasındaki MGK tabanlı yarı-askerî idare siyasî istikrarsızlık, yolsuzluk ve iki büyük ekonomik bunalıma yol açmıştı. İkincisi, o yıllarda, Türk toplumunun yaklaşık üçte ikisinin desteklediği AB üyeliği sivil-asker ilişkileri reformunun en azından kısmen gerçekleşmesi olmaksızın mümkün görünmüyordu. Sonuncusu ise bu sınırlı reformlar, Türk siyasetinde tam bir sivilleşme anlamına gelmiyor ve askerî vesayet temel anlamda korunuyordu.

2003'ten sonra ise ordunun sivil müttefikleri yeni reformlara destek vermemiş ve hatta bu yöndeki yürütme, yasama ve yargı çabalarına engel olmaya çalışmışlardır. Bu müttefikler a) genelkurmay başkanı atamasında hükümetin müdahil olması, b) darbe davalarında subayların yargılanması konusunda sivil mahkemeleri yetkili kılan kanuni düzenleme yapılması ve c) darbe

planlarıyla ilgili olarak subayların yargılanmasına yönelik girişimleri engellemekte 2010 yılına kadar başarılı da olmuşlardır. Bu engellemeleri birer misal ile açıklayalım. İlk olarak, 2006’daki Genelkurmay Başkanı atamasından önce, CHP lideri Deniz Baykal, askerî hiyerarşinin tercih ettiğı adayı –General Büyükanıt– veto etmemesi konusunda Başbakan Erdoğan’ı ikili görüşme ve basın yoluyla uyarmıştır.⁵¹ İkinci olarak, 2009’da TBMM, askerî mahkemelerin siviller üzerindeki yargı yetkisini kaldıran ve sivil mahkemelerin subayları yargılama yetkisini genişleten bir tasarıyı kabul etti. Cumhurbaşkanı Gül, generallerin ve ordu yanlısı medyanın muhalefetine rağmen tasarıyı imzalayarak kanunlaştırdı.⁵² Kanun, CHP’nin başvurusu ile Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Üçüncü örnek yargı konusunda. 2000 yılında, savcı Sacit Kayasu, 1980 darbesinin lideri Orgeneral Kenan Evren aleyhinde bir iddianame hazırladı. Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) Kayasu’nun görevine, kariyerine avukat olarak bile devam edemeyeceğı şekilde son verdi.⁵³ HSYK, 2006’da, aşağıda açıklanan Şemdinli davasında da benzer şekilde davrandı.

Tüm bu engellemelere rağmen ordunun ve ideolojik müttefiklerinin siyasî nüfuzu, son altı yıldır sürekli azalmıştır. 2007 yılı bu konuda kritik bir eşiktir, zira a) ordunun e-muhtıra girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, b) AK Parti ezici bir çoğunlukla seçimleri kazanmış ve ordunun muhalefetine rağmen ikinci lideri Gül’ü cumhurbaşkanı yapmayı başarmış ve c) Ergenekon davası başlamıştır. O zamandan beri, ordu ve müttefiklerinin gücü, daha önce hedef aldıkları muhafazakâr Müslümanlar ve liberal aydınların artan gücünden dolayı zayıflamıştır.⁵⁴

Fethullah Gülen önderliğindeki Hizmet hareketinin de dahil olduğu muhafazakâr Müslümanlar Türkiye’de ekonomi, medya ve siyasette etkilerini arttırmış ve bunu yaparken de Türkiye’nin AB üyelik süreci ve artan uluslararası ticaret gibi çeşitli yapısal faktörlerden yararlanmışlardır.⁵⁵ Eski İs-

51 Baykal’ın gazete röportajından alıntılanmıştır: “30 Ağustos Garanti”, *Hürriyet*, 12 Haziran 2006.

52 Türk Anayasa Mahkemesi, 21 Ocak 2010; no. 2010/16.

53 13 Kasım 2008’de, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kayasu’nun mesleğine geri dönmesine ve ona Türkiye’nin 41.000 Euro tazminat ödemesine hükmetti. “Turkish Prosecutor’s Case Discussed 10 Years Later”, *Hurriyet Daily News*, 23 Mart 2010.

54 Bu yeni elitin, özellikle de AK Parti’nin, Kürt kültürel hakları üzerindeki bazı kısıtlamaları kaldırması hakkında bkz. Şener Aktürk, “Regimes of Ethnicity: Comparative Analysis of Germany, the Soviet Union/Post-Soviet Russia, and Turkey”, *World Politics* 63, 2011, s. 115-64.

55 Türkiye’nin toplam dış ticareti 1960’da 0.8 milyar dolardan 1980’de 11 milyar dolara, 1990’da 35 milyar dolara, 2000’de 82 milyar dolara ve 2008’de 334 milyar dolara yükseldi. “Türkiye İhracatı’nın Gelişimi” başlıklı hükümet raporu, Ekim 2009, http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/IHR/Turkiye_ihr_gelisimi.doc

lâmcı retorik yerine yeni, muhafazakâr demokratik söylemi benimseyen AK Parti mensubu politikacılar da seçimlerde başarı sağlamışlardır. Bu değişim ideolojik korkuların da azaldığı bir döneme denk gelmiştir. 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle komünizm tehdidi zaten ortadan kalkmıştı. 1997 darbesinin ardından dışlayıcı laikliğe yapılan aşırı vurguda irtica tehdidinde inanan kitlelerde bile bir bıkkınlığa yol açmıştı. Kürt konusunda da bir türlü bitirilemeyen ve 2000'lerin ortasından itibaren tekrar artan terör saldırıları askerî çözümün yeterli olmadığı kanaatini yaygınlaştırdı.⁵⁶ Bu durum, dışlayıcı laiklik yanlısı CHP ve Türk milliyetçisi Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gibi ordu taraftarı partilerin zararına olacak şekilde muhafazakâr AK Parti için büyük seçmen desteği olarak sandığa yansdı.⁵⁷

Kısacası, daha önce ordunun siyasî etkinliğinin kaynağı olan ideolojik konumu ve müttefikleri, 2007 sonrasında, azalan siyasî etkisinin nedeni haline geldi. Aşağıdaki bölümde Türk demokrasisi üzerindeki askerî vesayetinin son zamanlardaki düşüşü incelenmektedir.

TSK'NIN ZAYIFLAYAN SİYASİ ETKİSİ

Yakın tarihimizde iki dava ordunun “dokunulmaz” imajını aşındırmış ve ordunun siyasete müdahale için öne sürdüğü iki önemli mazeret (bölücülük ve irtica) hakkında da şüphe uyandırmıştır. Birinci dava Kürtçülük ile ilgilidir. 9 Kasım 2005'te Şemdinli'de halk henüz bombalanmış bir kitapçıdan kaçan iki jandarma astsubayı yakaladı. Jandarmaların otomobilini bulan halk, otomobilin içinde kitapçının bir haritasını, silahları ve gelecekteki olası hedeflerin bir listesini buldu. Bu, kamuoyunda, PKK terörüne atfedilen son zamanlardaki diğer bazı bombalama olaylarının da devlet içindeki grupların eylemi olabileceği yönünde şüpheleri güçlendirdi. Dönemin kara kuvvetleri komutanı olan Orgeneral Büyükanıt, tutuklanan iki astsubaydan birini “iyi çocuk” diyerek savundu. Van Ağır Ceza Mahkemesi savcısı olan Ferhat Sarıkaya ise subayların yasadışı faaliyetlerinin emir komuta zinciri içinde olduğunu iddia etti ve Büyükanıt ile diğer bazı üst düzey subayları da iddianameye dahil edildi. Doğan ve Sabah medya grupları Büyükanıt'ı destekleyip savcıyı hedef alırken Baykal, iddianameyi “orduya karşı darbe” olarak nitelendirdi. Baskı altındaki hükümetin zımni onayı ile HSYK, Sarıkaya'yı –avukat-

⁵⁶ 2007-2011 yılları arasında PKK'nın askerî karakollara saldırılarının ve artan şehit sayısının önüne geçilememesi, generallere yönelik kamuoyu desteğinin azalmasına yol açan faktörlerden biri oldu.

⁵⁷ Kürt nüfusu, Türkiye'de toplumun % 15'ini oluşturmaktadır. *Milliyet* ve Konda araştırması, *Milliyet*, 21 Mart 2007. Kürt milliyetçisi partiler, ulusal oyların % 5 ila % 6'sını almaktadırlar. Kürtlerin yaşadığı bölgelerde AK Parti, Barış ve Demokrasi Partisi'nin seçimlerdeki tek ciddi rakibidir.

lık yapma hakkını da elinden alacak şekilde– devlet memuriyetinden çıkardı. Ancak Van mahkemesi, iddianameyi kabul etti ve iki subayı yaklaşık 40 yıl hapis cezasına çarptırdı. Yargıtay kararı bozdu ve davanın askerî mahkemeye sevk edilmesini talep etti. Van mahkemesinin üç hâkimi davayı nakletmeme konusunda direnmeleri üzerine HSYK tarafından başka şehirlere atandılar. Yeni hâkimler dava dosyasını askerî mahkemeye aktardı; askerî mahkeme de astsubayları tutuksuz yargılanmak üzere serbest bıraktı. Uzun süre davadan bir karar çıkmadı.⁵⁸ 2010’daki anayasa değişikliklerinin ardından dava, tekrar sivil bir mahkemeye gönderildi ve her bir subay yeniden yaklaşık 40 yıl hüküm giydi. Bu dava siyaset, medya ve üst düzey mahkemelerdeki müttefiklerinin ordu mensuplarını nasıl desteklediklerini göstermesi açısından önemi haizdir.

İkinci dava ordunun irtica ve İslâmcılık tehdidini manipüle ettiği yönünde şüpheler uyandırmıştır. 2006 yılının Şubat ayında Danıştay, bir öğretmenin sokakta dahi başörtüsü takmasının uygunsuz olduğuna karar verdi. İki ay sonra, bir suikastçı Danıştay’a saldırdı, kararı alan hâkimlere ateş açtı ve içlerinden birini öldürdü. Doğan ve Sabah medya grupları, olayı mahkemenin türban kararının öcünü almak üzere laik hâkimlere karşı İslâmcı bir saldırı olarak sundu. Baykal ve bazı yüksek mahkeme üyeleri, yargıçların başörtüsü kararını eleştirmeleri nedeniyle, olaydan AK Partili politikacıları sorumlu tutan açıklamalar yaptılar.⁵⁹ *Hürriyet* gazetesinin başyazarı, olayı Türkiye’nin “11 Eylül’ü” olarak adlandırdı.⁶⁰

Olaydan bir gün sonra AK Partili bakanlar cenaze töreninde fiziki saldırıya uğrarken, generaller sokakta destekçileri tarafından alkışlanmıştı. Ardından medyada olayın, emekli subaylar tarafından yönetilen ve “Ergenekon” olarak bilinen aşırı milliyetçi bir “derin devlet” örgütü ile bağlantılı olduğuna dair haberler yayımlandı.⁶¹ 2007’de bir dizi silah ve belgenin ortaya çıkmasıyla İstanbul Cumhuriyet Savcısı Zekeriya Öz Ergenekon adı verilen

58 Bkz. Güneş Murat Tezcür, “Judicial Activism in Perilous Times: The Turkish Case”, *Law and Society Review*, 43, 2009, s. 305-36.

59 2008 yılında Yargıtay Başsavcısı Anayasa Mahkemesi’nde AK Parti aleyhine bir kapatma davası açtı. İddianame bu cinayetin sorumlusu olarak AK Parti’ye işaret etmekteydi. Bu başarısız “yargı darbesi” girişimi için bkz. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik*, s. 190-92. Anayasa Mahkemesi, 1961’de kurulduğundan bu yana 25 siyasî parti kapatmıştır; bunların çoğu, Kürtçü veya laiklik karşıtı olmakla suçlanmıştır.

60 Ertuğrul Özkök, “Cumhuriyet’in 11 Eylül’ü”, *Hürriyet*, 18 Mayıs 2006; “Laikliğe Kurşun”, *Milîyet*, 18 Mayıs 2006.

61 Serdar Kaya, “The Rise and Decline of the Turkish ‘Deep State’: The Ergenekon Case”, *Insight Turkey*, 11, 2009, s. 99-114.

davayı açtı. Davada Danıştay saldırısının yanı sıra diğer bazı suikast ve darbe planları da yer aldı.

Ardı ardına gelen iddianamelerle bir darbe planı olduğu iddia edilen “Balyoz”, AK Parti hükümetine komplo kurmak amacıyla Hıristiyan ve Yahudilere saldırılar düzenlenmesine dair bir tertip olduğu iddiasıyla “Kafes” ve Gülen (Hizmet) hareketi ile irtibatlı öğrenci evlerine silah konarak bu hareketin terörist ilan edilmesine ve AK Parti iktidarının devrilmesine dair olduğu iddiasıyla “İrticayla Mücadele Eylem Planı” yargılanmaya başladı. Bu süreçte 70 civarında muvazzaf generalin de dahil olduğu üç yüzün üzerinde subay tutuklandı. Balyoz adı verilen davada hapis cezaları verilmiş ve temyiz aşaması beklenmektedir, Ergenekon davasında da mahkemenin kısa bir süre içinde karar vermesi beklenmektedir. Öte yandan bu davalar çoktan siyasi ve psikolojik sonuçlar doğurmuştur; demokrasi üzerinde askerî vesayetin bitmesinde önemli rol oynamışlardır.

CHP, Ergenekon davası ve ilgili diğer davaları hükümetin orduya karşı komplosu olarak değerlendirmiştir. Baykal, kendisini Ergenekon davası sanıklarının “avukatı” olarak ilan etmekte bir sakınca görmezken halefi, Kemal Kılıçdaroğlu da Ergenekon diye bir örgütün olmadığını; eğer varsa üyesi olmak istediğini söylemiştir.⁶² HSYK ise bu davalara bakan savcı ve hâkimlerin yerlerini değiştirmek istemiştir. Şemdinli davasındaki pasif tavrının aksine AK Parti, HSYK’nın bunu yapmasını engellemiştir. 2010’da AK Parti milletvekilleri ve Cumhurbaşkanı Gül, Anayasa’nın 24 maddesinde değişiklik yapmak üzere bir referandum süreci başlatmışlardır. Seçmenlerin % 58’i tarafından onaylanan değişiklikler sonucunda HSYK⁶³ ve Anayasa Mahkemesi’nde⁶⁴ ordu yanlısı ve dışlayıcı laik hâkimiyet sona ermiştir. Yukarıda değinildiği gibi bu anayasa değişiklikleri ile çok sayıda askerî imtiyaz da ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca 2010’da Milli Güvenlik Siyaset Belgesi gözden geçirilirken MGK ve hükümet, “irtica tehdidi”ni belgeden çıkarmıştır.

Özetle “e-muhtıra” girişiminin başarısızlığı, Ergenekon ve diğer ilişkili davalar ile referandumda kabul edilen anayasa değişiklikleri generallerin azalan siyasî gücünü göstermektedir. Siyasi rejim üzerindeki askerî vesayetin zayıflaması yargı, siyaset ve medyadaki dışlayıcı laiklik yanlısı ordu müttefiklerinin azalan etkisinin sonucudur. 1980’lerde ve 1990’larda, dışlayıcı laiklik

⁶² “Nerede Bu Örgüt, Üye Olayım”, *Hürriyet*, 16 Şubat 2011.

⁶³ Yeni üyeler ile yeniden yapılandırıldıktan sonra HSYK, Nisan 2011’de, savcı Sarıkaya ve Kayasu’nun ihracına ilişkin daha önceki kararları iptal etti.

⁶⁴ Ergun Özbudun, “Türk Anayasa Mahkemesi ve Siyasi Kriz” (bu kitapta 7. bölüm).

yanlısı partilerin oy oranlarının toplamı genellikle % 30 civarında olmasına rağmen, CHP ve Demokratik Sol Parti’nin (DSP) 2002 ve 2007 meclis seçimlerinde aldıkları toplam oy oranı ancak % 21 idi ve bu oran 2011’de % 26 oldu. CHP ve DSP’nin düşük oy oranının önemli bir nedeni, halkın büyük bir çoğunluğunun dışlayıcı laik politikaları desteklemiyor olmasıdır.

Dışlayıcı laiklik ve ordu yanlılarının düşüşü medyaya da yansımıştır. 1997 darbesine belirli bir destek verdiği düşünölen gazetelerin o zamanki tirajları şu şekildeydi (1997 yılı ortalamaları parantez içinde binlerle belirtilmiştir): *Hürriyet* (613), *Sabah* (609), *Milliyet* (547), *Radikal* (183) ve *Cumhuriyet* (46). Darbe karşıtı iki gazetenin tirajları ise daha düşüktü: *Zaman* (266) ve *Akit* (30).⁶⁵ Şubat 2011’in bir haftasındaki ortalama tirajlara bakıldığında üç nokta göze çarpmaktadır. İlki, dışlayıcı laiklik ve ordu yanlısı gazetelerin tirajları azalmıştır: *Hürriyet* (449), *Milliyet* (162), *Cumhuriyet* (53) ve yeni kurulmuş olan *Vatan* (117). İkincisi, *Sabah* (350) gazetesi AK Parti’ye yakın bir işadamaına satılmasının ardından orduya karşı daha eleştirel olan gruba dahil olmuş; *Radikal* (67) ise iki grup arasında orta bir noktada bulunmaya çalışmıştır. Üçüncüsü, dışlayıcı laiklik ve ordu hakkında eleştirel tavır alan gazetelerin tirajı artmıştır: *Zaman* (848), *Akit* (58) ve yakın zamanda kurulmuş olan *Star* (146), *Yeni Şafak* (119), *Bugün* (88) ve *Taraf* (51).⁶⁶ Ergenekon davası 2011 yılı başlarına kadar, ordu yanlısı olup olmama konusunda bir ölçü gibi algılanmıştır. Bir yanda *Hürriyet*, *Milliyet* ve *Vatan* gibi gazeteler başından itibaren Ergenekon gibi davaların yanlılıkları üzerinden yayın yaparken, diğeryanda *Taraf* gazetesi darbe planlarını yayımlayarak bu davalara destek vermiştir. Netice itibarıyla ordunun medya, siyaset ve yargıdaki müttefiklerinin zayıflaması, demokrasi üzerindeki vesayetinin de sona ermesini beraberinde getirmiştir.

SONUÇ

Bu makale askerın siyasete müdahalesini Türkiye’de demokrasinin sağlanması karşısındaki en önemli tarihi engel olarak ele almıştır. Türk ordusunun siyaset üzerinde etkisinin nasıl devam ettiğini ve neden 2007’den sonra düşüşe geçtiğini incelemiştir. Bunları yaparken önce devlet-merkezci, kültü-

⁶⁵ Konrad Adaneur Vakfı, *MediaScape Türkiye’98*, Ankara University, Ankara, 1998, 28 (erişim yeri: ilaum.ankara.edu.tr/gorsel/dosya/1065210084mediascape_1998_eng.pdf; erişim tarihi: Ocak 2009).

⁶⁶ Veri, iki ana gazete dağıtımıcısı Turkuvaz ve YAYSAT’a dayanmaktadır. “Haftalık Ortalama Gazete Satışları: 7-13 Şubat 2011”, *Zaman*, 21 Şubat 2011. *Akşam* ve yeni kurulan *Habertürk* gazeteleri, bu tartışmada değışen pozisyonlar aldılar.

relci ve kurumsalcı açıklamaları analiz ederek onların açıklamalarının yetersiz kaldığı noktaları vurgulamıştır. Sonrasında makale kendi argümanını izah ederek ordunun vesayet gücünün siyaset, yargı ve medyadaki müttefiklerine dayandığını vurgulamıştır.

Etkili siviller ile TSK arasındaki temel ortak nokta dışlayıcı laiklik, Türk milliyetçiliği ve anti-komünizm ideolojilerdir. Bu ideolojilere dayalı olarak irtica, bölücülük ve komünizm tehditlerini algılayan siviller ordunun siyaset üstündeki vesayetini desteklemişlerdir. Ordu ise bu desteğe karşı pasif kalmamış; aksine kritik dönemlerde bu tehdit algılamalarını tahrik ederek sivil müttefiklerinin desteğinin devamını sağlamaya çalışmıştır. Öte yandan, ordunun geçmişte hedefi olan muhafazakârlar, Kürtler ve solcular bir tür koalisyon kurarak askerî vesayeti geriletmişlerdir. Bu koalisyonda AK Parti ve Gülen (Hizmet) hareketinin yanı sıra liberal aydınlar (ki bir kısmı eskiden komünistlikle itham edilmiştir) ve bazı Kürt aktörler de yer almışlardır.

Sivil-asker ittifakları ve karşıt koalisyonlar sadece Türkiye'ye has kavramlar değildir. Diğer birçok ülkede de sivil-asker ilişkileri ideolojik mücadele bağlamında şekillenmiştir. Latin Amerika ülkelerinde komünizm tehdidi karşısında kurulan sivil-asker işbirliği, 1979'da bölge ülkelerinin üçte ikisini yöneten askerî rejimlerin temel dayanağı olmuştur. 1980 sonlarında ve 1990 başlarında komünizmin küresel düşüşüne paralel olarak Latin Amerika ülkelerinde askerî yönetimlerin meşruiyeti azalmış ve 1993 itibarıyla sayıları sıfıra inmiştir.⁶⁷

Makalemiz sayıca az ama siyasi etkisi fazla olan elitin, halk çoğunluğunun seçim tercihlerine güvenmediği bir ülkede demokrasinin yerleşmeyeceğini vurgulamıştır. Diğer bir deyişle yerleşik (konsolide) bir demokrasiyi temin etmek için ya seçkinlerin algısının değişmesi, ya da yerlerine yeni bir elitin gelmesi gerekmektedir. Daron Acemoğlu ve James Robinson, dünya genelinde elitlerin demokrasiye karşı olduklarını savunurlar. Zira elitler “geçici fiili güçleri kaybolduğunda, demokrasinin yeni politikalar doğuracağını” bilmektedirler.⁶⁸ Acemoğlu ve Robinson elitler ve demokrasi arasındaki gerilime haklı olarak işaret etmektedirler; yanıldıkları nokta ise bu gerilimin her zaman iddia ettikleri gibi yüksek vergi oranları ile zenginden fakire servet nakli konusunda olmadığıdır. Makalemizin gösterdiği gibi Türkiye'de elitin demokrasiden çe-

⁶⁷ Brian Loveman, “‘Protected Democracies’ and Military Guardianship: Political Transitions in Latin America, 1978-1993”, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 36, 1994, s. 105.

⁶⁸ Daron Acemoglu ve James A. Robinson, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 224.

kinmesinin ana sebebi servetlerini halkla paylaşmak zorunda olmak yerine din ve etnik kimlik konusundaki ideolojik duruşlarıdır. Hatta tam aksi istikamette avam halkın desteklediği Menderes, Özal ve Erdoğan gibi politikacılar serbest piyasa ekonomisini desteklerken seçkinlerin destek verdiği CHP kendisini sosyal demokrat olarak tanımlamıştır. Dahası, Türkiye’de ideolojik mücadeleler göstermiştir ki seçkinler ve avam halk arasındaki sınır Acemoğlu ve Robinson’ın iddia ettiği kadar net değildir; çok daha geçişkendir.

Türkiye’de demokrasi hâlâ tam yerleşmiş değildir; fakat ordunun siyasi vesayetinin bitmeye yüz tutmuş olması bu yönde atılmış tarihi bir adımdır. Bu makale bir yandan iç politikadaki ideolojik mücadele üzerinde dururken bir yandan da diğer iki tamamlayıcı faktöre çok kısaca işaret etmiştir. Birinci faktör, Türk ordusu içindeki bölünmelerdir. Bu çalışmanın kapsamı bakımından burada ordunun 1960 ve 1971 darbeleri sırasında ve sonrasındaki iç çatışmaları tartışılmamış ve sadece Orgeneral Özkök’ün, 2003-2004’teki müdahaleci generalleri nasıl bloke ettiğinden kısaca söz edilmiştir. Ordu içindeki bölünmelerin bir başka belirtisi de bazı subayların mahkemelere ve *Taraf* gibi bazı gazetelere ordu içindeki antidemokratik planlar hakkında belgeler sızdırmış olmasıdır. İkinci faktör ise, uluslararası şartların Türk ordusunun siyasî rolünün azalması üzerindeki etkisidir. Soğuk Savaş’ın ordunun anti-komünist duruşuna etkisine, muhafazakârların uluslararası ticarete uyumuna ve AB üyelik sürecinin Türk ordusunun ayrıcalıklarının sınırlanmasındaki önemli rolüne makalede çok kısaca değinilmiştir. Bu yapısal şartların ötesinde, Amerika Birleşik Devletleri’nin askerî müdahalelere desteği gibi yabancı devletlerin politikaları da Türk ordusunun siyasî konumunu etkileyen önemli dış faktörlerden olmuştur. Türk ordusunun iç bölünmelerinin ve dış ülkelerin ordunun siyasi rolü üzerindeki etkilerine dair yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.